

УДК: 341:94(477)

УТВОРЕННЯ УПА ЯК ПРОЯВ ПРАВА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ НА САМОВИЗНАЧЕННЯ ТА НАЙБІЛЬШИЙ БІЙ В ЇЇ ІСТОРІЇ

Борис Тищик, Анна Кішко***

**Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000,
e-mail: b.tyshchuk@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-1113-6483*

***Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000,
e-mail: kiskoana57@gmail.com
ORCID ID: 0009-0004-8475-1131*

Досліджено історико-правові аспекти реалізації права українського народу на самовизначення в контексті створення та діяльності Української повстанської армії (УПА), державницьких та правових поглядів її лідерів. Розглянуто право нації (народу) на самовизначення як один із основних принципів сучасного міжнародного права, що сьогодні знаходить своє підтвердження у багатьох міжнародно-правових договорах, актах, рішеннях Міжнародного суду ООН тощо. Проблеми та особливості реалізації права українського народу на самовизначення розглянуто з урахуванням сучасного його розуміння як «суверенного права нації, незалежно від її чисельності, рівня розвитку та інших характеристик, на вільне відокремлення від інших народів та утворення власної суверенної держави; право нації вирішувати свою долю, визначати форму державності, входити до складу іншої держави». Такий підхід зумовлений основною метою діяльності УПА – створення суверенної Української держави. Окрему увагу присвячено політико-правовим проблемам становлення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії як проявів реалізації українським народом права на самовизначення. Надано історико-правову оцінку так званого «гурбинського бою» – найбільшого та найтривалішого бою УПА проти НКВС.

Ключові слова: право нації на самовизначення, історія українського права, міжнародне право, Українська повстанська армія, гурбинський бій.

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vla.2023.77.088>

Міжнародне право є не тільки правом норм, а й правом принципів, які становлять його зміст і визначають основні параметри функціонування суб'єктів цього права. Одним з основних принципів сучасного міжнародного права є принцип самовизначення народів. Цей принцип знайшов своє закріплення у Статуті ООН (1945), в Міжнародному пакті про економічні, соціальні й культурні права (1966), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966), пактах 1966 року, Декларації про принципи міжнародного права 1970 року, документах Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1975), у Віденській Декларації 1986 року, в документах Копенгагенської наради, Конференції з людського виміру ОБСЄ 1990 року, резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Загальна реалізація права народів на самовизначення» (1994) та в інших важливих міжнародно-правових актах.

Право нації на самовизначення в сучасному розумінні можна розглядати як «суверенне право нації, незалежно від її чисельності, рівня розвитку та інших

характеристик, на вільне відокремлення від інших народів та утворення власної суверенної держави; право нації вирішувати свою долю, визначати форму державності, входити до складу іншої держави» [2, с. 56].

Попри те, що зазначене право знаходить своє відображення в актах міжнародного права лише у XX столітті, згадка про нього існувала в національному законодавстві різних держав значно раніше. Фактично в політичній практиці цей принцип знайшов відображення ще у вісімнадцятому столітті в Європі, а право націй на самовизначення формально вперше було закріплено в Конституції Пилипа Орлика 1710 року. Проте, вперше це право реалізували 13 штатів Північної Америки, які саме тоді були залежними від метрополії – Великої Британії. Штати вимагали від короля право самим вирішувати власну долю, формувати державний устрій, бути єдиним представником на міжнародній арені та мати відносини з іншими народами на рівних правах. На початку двадцятого століття національне самовизначення стверджувалося як прогресивна концепція на протидію до принципу легітимності чи імперіальної політики. Появу тези про «право народу на самовизначення» пов'язують з ім'ям американського президента Вудро Вільсона, який у січні 1917 року оголосив, що самовизначення є однією з цілей війни [5].

На конференції у Сан-Франциско СРСР виступила з ініціативою включення в Статут ООН принципу самовизначення народів, що підтримали представники Великої Британії, США і Китаю. Як наслідок, він перестав бути винятково політичним принципом і перетворився на принцип позитивного міжнародного права (стаття 1 параграф 2 і стаття 55 параграф 1 Статуту ООН). У Декларації про принципи міжнародного права (від 24 жовтня 1970 року) зміст цього принципу розкривається у такий спосіб: «В силу принципу рівноправності й самовизначення народів, закріпленого в Статуті ООН, всі народи мають право вільно визначати без втручання ззовні свій політичний статус і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток, і кожна держава зобов'язана поважати це право відповідно до положень Статуту». У цій самій Декларації йдеться також про те, що способами здійснення права на самовизначення можуть бути «створення суверенної і незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави або об'єднання з нею, або встановлення будь-якого іншого політичного статусу». Крім того, принцип самовизначення народів відображено в документах Ради з безпеки та співробітництва у Європі - Гельсінському Заключному акті 1975 року Підсумковому документі Віденської зустрічі 1986 року, документі Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ 1990 року, а також в інших міжнародно-правових актах [4, с. 135].

Право народів на самовизначення є одним із фундаментальних прав людини. Так, у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права і Міжнародному пакті про громадянські та політичні права від 19 грудня 1966 року (ст. 1) зазначається: «Всі народи мають право на самовизначення. В силу цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток... Усі держави, що беруть участь у цьому Пакті... повинні відповідно до положень Статуту ООН заохочувати здійснення права на самовизначення і поважати це право».

На зв'язок між правом на самовизначення й правами людини звертається увага в резолюції Генеральної Асамблеї ООН під назвою «Загальна реалізація права народів на самовизначення» (1994), де наголошено, що реалізація права народів на самовизначення «є докорінною умовою для ефективного забезпечення і дотримання прав людини». Важливо зазначити, що Міжнародний Суд ООН у цілій низці своїх

рішень підтвердив тезу про те, що принцип самовизначення «є одним з основних принципів сучасного міжнародного права» (наприклад, рішення Суду ООН у справі про Східний Тимор) [4, с. 136].

Ідея відновлення незалежної Української держави на етнічних українських землях знаходила відгук у різні часи та серед багатьох представників українського народу, що знаходило свій вираз у неодноразових спробах створити самостійну, соборну і вільну державу. Такі ж ідеї перед собою ставила Організація українських націоналістів.

У кінці січня 1929 року у Відні розпочав роботу Конгрес українських націоналістів, який завершився створенням Організації Українських Націоналістів. Так, на арену історії вийшла організація, яка, з одного боку, вже давно стала символом боротьби української нації за свою державу, а з іншого – суспільним феноменом, увага до якого не послаблюється й сьогодні. В історії українського національно-визвольного руху діяльність ОУН посідає особливе місце. Це один із найорганізованіших і наймасовіших етапів боротьби нашого народу за власну державність. ОУН постала в дуже складних історичних і політичних реаліях. Поразка в 1922 році Української Народної Республіки (УНР), окупація більшовицькою росією України, як результат – відхід частини українських земель до Польщі, Чехословаччини і Румунії, фактично означали втрату перспективи вибороти самостійну Україну. Українська політична еліта на початку 20-х років минулого сторіччя опинилася у стані глибокої політичної кризи і розчарування, яке посилювалося браком нових світоглядно-ідеологічних орієнтирів [11].

ОУН(б) почала формувати власні збройні сили – Українську повстанську армію (УПА). Мета в ОУН(б) і УПА була спільною боротьбою за незалежну соборну Україну. Перші відділи УПА були сформовані в жовтні 1942 року на Поліссі. В комплектуванні та навчанні її підрозділів взяли участь колишні офіцери і вояки українських батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд», більшість яких втекла з німецької служби до повстанців. Спочатку командувачем УПА був Д. Клячківський (псевдонім – «Клим Савур»). Створено спеціальну розвідувальну й контррозвідувальну службу, центральний штаб та ін. [9, с. 410–411].

Згодом Українська головна визвольна рада 30 травня 1947 року видала постанову, у якій затвердила символічну дату створення УПА, а саме 14 жовтня 1942 року. Отже, 14 жовтня 1947 року представники УПА святкували вперше свою річницю від дня створення. Основною метою УПА було створення суверенної Української держави. Державницько-правові погляди лідерів УПА знаходять своє відображення, зокрема, у листівках УПА, що розповсюджувалися серед українського населення у 1943 році. Там зазначалося: «Ми за повне визволення українського народу від московсько-більшовицького та німецького ярма, за побудову Української Самостійної Соборної Держави без панів, поміщиків і капіталістів, без більшовицьких комісарів, енкаведистів і партійних паразитів. В Українській державі влада вважатиме за найвищий свій обов'язок інтереси народу» [7]. На наш погляд, це свідчить про ідею відновлення незалежної України як демократичної та правової держави.

Боротьба Української повстанської армії була продовженням українського визвольного руху періоду Української революції 1917–1921 років, підпільно-бойової Української військової організації та Організації українських націоналістів 1920–1930-х років. Через лави УПА пройшло понад 100 тисяч осіб. За участь у повстанському русі чи його підтримку каральні органи СРСР репресували понад

півмільйона осіб. З січня 1943 року відділи УПА перейшли до масштабних операцій. Найяскравішим прикладом є Гурбинський бій [7].

У квітні 2023 року минуло 79 років, відколи відбувся найбільший в історії бій УПА проти НКВС під Гурбами. Бій, що увійшов у історію як бій під Гурбами, був одним із найтриваліших і одночасно наймасштабнішим серед тих, що будь-коли вела УПА. Відбувся бій біля урочища Гурби на південному заході Здолбунівського району Рівненської області.

У нерівному та відкритому бою, а саме 21–25 квітня 1944 року, зійшлися орієнтовно 5 тисяч «упівців»: відділи південної групи УПА-Північ «Богун», під командуванням командира Петра Олійника (псевдо Еней), та з'єднання «Холодний Яр» УПА-Південь на чолі з Василем Куком (псевдо Юрко Леміш). В арсеналі південної групи УПА було дві батареї гармат різних систем і кілька мінометних ланок, окремі курені мали на озброєнні протитанкові рушниці. На стороні ворога було 5 бригад військ НКВС (понад 30 тис. бійців з артилерією, танками й авіацією), знятих з цього приводу з Кавказу, де перед тим вони займалися виселенням чеченського населення. Мета НКВС полягала в тому, щоб витіснити з лісів українських повстанців і розбити їх. Але цього зробити не вдалося, бо воїни УПА прорвали оточення і зуміли вивести майже три тисячі бійців. Проте там залишилися селяни, тяжкопоранені, медсестри. Усіх їх по-звірячому вбили. За рік–два після бою рідні повстанців насипали у лісі символічну могилу і поставили хрест. Радянська влада його періодично знищувала, навіть територію мінувала, щоб люди боялися туди ходити. Так, тривало фактично до часів незалежності [10].

«Такі великі бої були не зовсім характерні для УПА. Все-таки бійців готували до партизанської війни. Це інша тактика. А тут довелося протистояти добре підготовленим внутрішнім військам. Проте українські повстанці довели, що навіть у таких важких умовах вони можуть тримати оборону і проривати оточення» – зазначає Ігор Марчук – завідувач відділу «Інститут дослідів Волині» Рівненського обласного краєзнавчого музею.

До бойових дій під Гурбами призвів замах вояків УПА на командувача 1-м Українським фронтом Миколу Ватутіна, внаслідок якого він помер, а також спроби українських повстанців зірвати мобілізацію населення західних регіонів України до лав Червоної армії, про що свідчать численні атаки на потяги із новобранцями та на призовні пункти. У відповідь на смерть Ватутіна НКВС почав широкомасштабні каральні операції проти УПА. Одним із завдань НКВС було знищення великого угруповання повстанців у районі гурбинських лісів.

Найдокладнішим документом, який характеризує перебіг битви під Гурбами, є звіт «Гурби» за травень 1944 року авторства «майора Косенка». У документі розписано підготовку до бою і ще деякі аспекти. Наприклад, «майор Косенко» писав: «Сьогодні в боротьбі з більшовицькими загарбниками ми вчимося боротися з живою силою ворога, що в кожному окремому випадку переважає нас в десятки раз. УПА майже без втрат виходить з ворожих оточень, у творенні яких приймають участь цілі дивізії фронтового війська і військ НКВД».

Також цікаво те, що в документі не згадано Василя Кука, однак згадано псевдоніми таких визначних діячів як Петра Олійника, Дмитра Казвана, Миколи Свистуна. Це пов'язано з тим, що Василь Кук як розумний командир доручив проведення операції більш кваліфікованим підлеглим, а сам здійснював загальне керівництво. Уже в незалежній Україні під час спілкування з істориками та журналістами останній Головнокомандувач УПА (1950–1954) Василь Кук з псевдонімом «Юрко Леміш» однозначно твердив: «Боем керував я». У 1997 році

начальник штабу з'єднання «Холодний Яр» Євген Басюк із псевдонімом «Компанієць» підтвердив слова Василя Кука, сказавши такі слова: «Усім боєм командував «Леміш» – крайовий провідник».

Щоб увіковічити пам'ять про вояків УПА, представниками громадськості Рівненщини було прийнято рішення про будівництво в урочищі Гурби Свято-Воскресенського чоловічого монастиря на Повстанських могилах та Пантеону Героїв – учасників Гурбинського бою, в якому перепоховують останки полеглих упівців. Нині знайдено, ексгумовано та перепоховано останки 29 героїв. Скорботний дух меморіального комплексу втілено у скульптурній композиції Божої матері – колоні шести метрів заввишки, яка оберігає повстанців. Також вшанування героїв Гурбинського бою, традиційно відбувається щороку на третій день Великодня [1].

У 2002 році у Львові було презентовано книгу про найбільший бій УПА. Авторами книги «Гурби: квітень 1944-го» є історики Ігор Марчук та Олег Тищенко. Перший наклад становив лише 300 примірників. За фінансової підтримки відомого письменника і мецената з Австралії, колишнього булавного УПА Юрія Борця вийшов у світ і другий наклад, в кількості 2 000 примірників. Згодом у 2007 році поблизу урочища Гурби, на місці історичного бою, відбулося урочисте відкриття меморіалу «Пантеон слави героїв Гурбинського бою». Також біля села Гурби встановлено капличку та пам'ятний хрест на честь вояків УПА.

Висновки. Історико-правовий аналіз подій, що призвели до створення Української повстанської армії та подальша її діяльність дозволяє нам провести порівняння зі загальними тенденціями щодо реалізації та міжнародного визнання права народу (нації) на самовизначення. Метою створення УПА було створення незалежної Української держави, що в умовах і німецької, і російської окупації можна було вирішити лише за допомогою збройної боротьби. Така незалежна держава повинна була базуватися на інтересах саме українського народу, а також бути вільною від політичного, культурного та економічного впливу інших народів та держав. Ця концепція цілком відповідала принципу рівноправності й самовизначення народів, закріпленого в Декларації про принципи міжнародного права лише в 1970 році.

У цьому контексті вважаємо доречним навести як приклад Гурбинський бій. На наш погляд, він був своєрідним виявом боротьби українського народу не проти ворога, а за свою державу, а також одним із проявів реалізації права українського народу на самовизначення. Велика кількість бійців УПА, що взяли в ньому участь, та можливість проведення настільки складної військової операції свідчить про значну підтримку ідей лідерів УПА серед українського населення, щодо створення незалежної Української держави.

Список використаних джерел

1. Бій під Гурбами. URL: <https://monastyr.rv.ua/?info=9>
2. Клименко О. А. Право на самовизначення націй (народів) чи сепаратизм? *Міжнародні читання присвячені пам'яті професора Імператорського Новоросійського університету П. Є. Казанського* : матеріали Міжнародної конференції (м. Одеса, 22–23 жовтня 2010 року). Одеса, 2010. С. 55–57.
3. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України. Київ : Видавничий дім, 2015. 241 с
4. Мережка О. О. Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права. Київ : ЮСТІАН, 2010. 319 с.
5. Національне самовизначення. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Національне_самовизначення

6. Римаренко С. Г. Права нації та права людини: між Сціллою та Харібдою. Київ : Національна академія наук України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 2005. 80 с.
7. Сьогодні символічний день заснування Української Повстанської Армії. URL: <https://horun.info/news/sogodni-symvolichnyj-den-zasnuvannya-ukrayinskoyi-povstanskoyi-armiyi/>
8. Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Історія держави і права України: академічний курс : підручник. Київ: Ін Юре, 2015. 808 с.
9. Тищик Б. Й. Становлення української державності на західноукраїнських землях напередодні і в роки Другої світової війни (1937–1945 рр.). Львів: Тріада Плюс, 2006. 89 с.
10. Цього дня у 1944 році завершилась наймасштабніша битва Української Повстанської Армії проти військ НКВС. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/04/25/czogo-dnya-u-1944-roczzi-zavershylas-najmasshtabnisha-bytva-ukrayinskoyi-povstanskoyi-armiyi-proty-vijsk-nkvs/>
11. Червак Б. ОУН. ТАК УСЕ ПОЧИНАЛОСЯ... URL: <http://old.banderivets.org.ua/res/?page=pages/zmistd0/Chervak/article24>
12. Hofbauer J. A. Sovereignty in the Exercise of the Right to Self-Determination Leiden; Boston: Brill, 2016.
13. Sterio M. The Right to Self Determination under International Law «Selfi stans», secession, and the rule of the great powers : Routledge, 2013.

References

1. Bij pid Hurbamy. Retrieved from <https://monastyr.rv.ua/?info=9>
2. Klymenko, O. A. (2010). Pravo na samovyznachennia natsij (narodiv) chy separatyzm?
3. Kulchytskyj, V. S., Tyschuk, B. J. (2015). Istoriiia derzhavy i prava Ukrainy. Kyiv: Vydavnychyj dim.
4. Merezko, O. O. (2010). Problemy teorii mizhnarodnoho publicnoho ta pryvatnoho prava. Kyiv: YuSTINIAN.
5. Natsionalne samovyznachennia. Wikipediia. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Natsional'ne_samovyznachennia
6. Rymarenko, S. H. (2005). Prava natsii ta prava liudyny: mizh Stsilloiu ta Kharibdoiu. Kyiv: Natsionalna Akademiia nauk Ukrainy Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen.
7. Sohodni symvolichnyj den zasnuvannia Ukrainskoi Povstanskoi Armii. Retrieved from <https://horun.info/news/sogodni-symvolichnyj-den-zasnuvannya-ukrayinskoyi-povstanskoyi-armiyi/>
8. Tyschuk, B. J., Bojko I. J. (2015). Istoriiia derzhavy i prava Ukrainy: akademichnyj kurs : pidruchnyk. Kyiv : In Yure.
9. Tyschuk, B. J. (2006). Stanovlennia ukrainskoi derzhavnosti na zakhidnoukrainskykh zemliakh naperedodni i v roky Druhoi svitovoi vijny (1937–1945 rr.). Lviv: Triada Plus.
10. Tsoho dnia u 1944 rotsi zavershylas najmasshtabnisha bytva Ukrainskoi Povstansk'koi Armii proty vijsk NKVS. Retrieved from <https://armyinform.com.ua/2021/04/25/czogo-dnya-u-1944-roczzi-zavershylas-najmasshtabnisha-bytva-ukrayinskoyi-povstanskoyi-armiyi-proty-vijsk-nkvs/>
11. Chervak B. OUN. TAK USE POCHYNALOSYA... Retrieved from <http://old.banderivets.org.ua/res/?page=pages/zmistd0/Chervak/article24>
12. Hofbauer, J. A. (2016). Sovereignty in the Exercise of the Right to Self-Determination Leiden ; Boston: Brill.
13. Sterio, M. (2013). The Right to Self Determination under International Law “Selfi stans,” secession, and the rule of the great powers: Routledge.

**FORMATION OF UPA AS A MANIFESTATION OF RIGHTS
OF THE UKRAINIAN NATION FOR SELF-DETERMINATION
AND THE BIGGEST FIGHT IN ITS HISTORY**

Borys Tyshchuk**, *Anna Kishko**

**Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: b.tyshchuk@gmail.com*

ORCID ID: 0000-0003-1113-6483

***Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: kiskoana57@gmail.com*

ORCID ID: 0009-0004-8475-1131

The article is devoted to the study of historical and legal aspects of realization of the right of the Ukrainian people to self-determination in the context of formation and activity of the Ukrainian Insurgent Army (UPA), state and legal views of its leaders. The right of a nation to self-determination is considered as one of the basic principles of modern international law, which nowadays is confirmed by a number of international legal treaties, such as: the UN Charter (1945), the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1966), the International Covenant on Civil and Political Rights (1966), the Covenants of 1966, the Declaration on the Principles of International Law of 1970, the documents of the Conference on Security and Cooperation in Europe (1975), the Vienna Declaration of 1986, the documents of the Copenhagen Meeting, the Conference on the Human Dimension of the OSCE of 1990, UN General Assembly Resolution «Universal realization of the right of peoples to self-determination» (1994) and other important international legal acts.

The issues and peculiarities of the realization of the right of the Ukrainian people to self-determination are considered, taking into account its modern understanding as «the sovereign right of the nation, regardless of its size, level of development and other characteristics, to free separation from other peoples and the formation of its own sovereign state; the right of a nation to decide its own destiny, to determine the form of statehood, to be part of another state». The transition of departments of the Ukrainian insurgent army to large-scale operations in 1943. A historical and legal assessment of the so-called «Battle of Hurby» – the largest and longest UPA battle against the NKVD – is provided.

Keywords: the nation's right to self-determination, the history of Ukrainian law, international law, the Ukrainian Insurgent Army, Battle of Hurby.

*Стаття: надійшла до редакції 09.09.2023
прийнята до друку 21.05.2023*